

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 21 (2020)

Από τη Μικρά Ασία στην Τουρκία

Γεώργιος Π. Τσότσος

doi: [10.12681/deltiokms.26651](https://doi.org/10.12681/deltiokms.26651)

Copyright © 2021, Γεώργιος Π. Τσότσος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσότσος Γ. Π. (2021). Από τη Μικρά Ασία στην Τουρκία. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 21, 204–220.
<https://doi.org/10.12681/deltiokms.26651>

Michel Bruneau, *Από τη Μικρά Ασία στην Τουρκία: Μειονότητες, εθνοτική-εθνική ομογενοποίηση, διασπορά*, μτφρ. Δέσποινα Α. Σ. Κολτσιδά, Θεσσαλονίκη, εκδ. Κυριακίδη, 2019, σσ. 462 [= *De l'Asie Mineure à la Turquie: minorités, homogénéisation ethno-nationale, diasporas*, CNRS éditions, 2015)

Ο συγγραφέας του βιβλίου Michel Bruneau είναι γεωγράφος, ομότιμος διευθυντής Ερευνών στο Κέντρο Επιστημονικής Έρευνας της Γαλλίας (CNRS - Centre national de la recherche scientifique, Παρίσι), ελληνιστής (και γνώστης της ελληνικής γλώσσας), ειδικός, μεταξύ άλλων, και στην ανθρωπογεωγραφία της Εγγύς Ανατολής. Κατά την τελευταία εικοσαετία, έχει ασχοληθεί συστηματικά με τον μικρασιατικό και ιδιαίτερα με τον ποντιακό ελληνισμό, στον οποίο έχει αφιερώσει πολλές μελέτες του.

Αντικείμενο του βιβλίου είναι η ιστορική ανθρωπογεωγραφία της Μικράς Ασίας, από άποψη εθνολογική-εθνογραφική, με έμφαση στη διαδικασία των εθνολογικών μεταβολών που γνώρισε διαχρονικά ο γεωγραφικός της χώρος, με τις διαδοχικές πολιτισμικές κυριαρχίες των αρχαίων Ελλήνων, των Βυζαντινών και των Τούρκων, αλλά και με εκτενείς αναφορές σε όλα τα άλλα έθνη που κατοίκησαν τον μικρασιατικό χώρο και τις γειτονικές περιοχές καθώς και τις εθνολογικές και πολιτισμικές επιρροές τους. Περισσότερο από το μισό του βιβλίου αναφέρεται στη νεότερη περίοδο (20ός αι.), στην οποία συντελέστηκε η εθνική ομογενοποίηση της Μικράς Ασίας εκ μέρους των Τούρκων, που είναι και το επίκεντρο της έρευνας. Η μελέτη της διαχρονικής γεωγραφικής εξάπλωσης του ελληνικού και του αρμενικού στοιχείου της Μικράς Ασίας, καθώς και της διαδικασίας εξαφάνισής του αποτελεί ειδικό ερευνητικό στόχο του συγγραφέα. Κύριο χαρακτηριστικό της μεθοδολογίας του είναι ότι δέτει και πραγματεύεται ιστορικο-γεωγραφικά ερωτήματα. Πρόκειται για μια ενδελεχή και συνολική μελέτη του ευρύτερου μικρασιατικού χώρου, που κινείται στο γνωστικό πεδίο της ανθρωπογεωγραφίας και αξιοποιεί τη μακρά και πολύτιμη επιστημονική εμπειρία και βαθιά ιστορική γνώση του συγγραφέα για τον χώρο αυτό.

Στην Εισαγωγή, ο συγγραφέας θεωρεί ως θεματική αφετηρία της μελέτης του το γεγονός ότι η Μικρά Ασία υπήρξε από τις αρχές του 20ού αιώνα χώρος βίαιων και πρωτοφανών εθνικών εκκαθαρίσεων, οι οποίες συνδέονται με ζητήματα μνήμης, που παραμένουν έως ζωντανά και σχετίζονται με την εθνική ομοιογένεια ή ετερογένεια των σημερινών κρατών στη Μικρά Ασία και γύρω από αυτήν. Ο συγγραφέας από την αρχή εξηγεί ότι ο μικρασιατικός χώρος υπήρξε ο κεντρικός χώρος δύο διαδοχικών και μακροχρόνιων αυτοκρατοριών, της Βυζαντινής και της Οθωμανικής, με την ίδια πρωτεύουσα, την Κωνσταντινούπολη. Ο χώρος αυτός γνώρισε αρχικά τον εξελληνισμό και αργότερα τον εκτουρκισμό, δύο φαινόμενα εθνικής και πολιτιστικής ομογενοποίησης που πρόκειται ακολούθως να εξετάσει, με εργαλείο τη «γεω-ιστορική προσέγγιση των εδαφικών λογικών». Αυτές είναι τέσσερις: α) ο εξελληνισμός (από την Αρχαιότητα έως το τέλος της 1ης χιλιετίας μ.Χ.)· β) ο εξισλαμισμός και εκτουρκισμός (από τον 11ο αι.)· γ) το οθωμανικό διοικητικό σύστημα των millet· και δ) η εδαφική ομογενοποίηση Ελλάδας και Τουρκίας ως εθνικών κρατών (19ος-20ός αι.). Ανάμεσα σε αυτά που παρατηρεί ειδικά ο Έλληνας αναγνώστης στην εισαγωγή του βιβλίου είναι και τα εξής:

– τονίζεται ως αξιοσημείωτη η διατήρηση της διακριτής ταυτότητας των απογόνων προσφύγων από τη Μικρά Ασία στην Ελλάδα, ως Ποντίων, Καπαδοκικών και Μικρασιατών, ακόμη και έως σήμερα (σ. 22)·

– διευκρινίζεται η διαφορά του χαρακτηρισμού του εβραϊκού Ολοκαυτώματος ως γενοκτονίας από τους διωγμούς, τις σφαγές και τις αφομοιώσεις των χριστιανών της Μικράς Ασίας, με την έννοια ότι το πρώτο αφορούσε πρόθεση ολοκληρωτικής εξαφάνισης ενός έθνους λόγω και μόνο της ύπαρξής του, ενώ οι δεύτερες πρόθεση απόκτησης των εδαφών των χριστιανών και αποτροπής δημιουργίας εθνικών κρατών στα οθωμανικά εδάφη (σ. 25). Πιο κάτω, όμως (σσ. 49, 175, 207, 231 κ.ε.), αναφέρει ως γενοκτονία την περίπτωση των Αρμενίων·

– αντιδιαστέλλεται η λογική της εθνικής ομογενοποίησης της Μικράς Ασίας των Τούρκων εθνικιστών με τη λογική των Ιρανών, η οποία «σέβεται περισσότερο την εθνική ποικιλότητα» (σ. 28)·

– η σημερινή μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης αναφέρεται (αρχικά) ως τουρκόφωνη, χωρίς αναφορά στη γλώσσα των Πομάκων (σ. 21), όμως πιο κάτω, στο οικείο κεφάλαιο για τη Θράκη (σ. 319), διευκρινίζει ότι η ελληνική Θράκη έχει περίπου 125.000 τουρκόφωνους μουσουλμάνους, μια μικρή μειονότητα των οποίων είναι Πομάκοι.

Το κυρίως περιεχόμενο του βιβλίου οργανώνεται σε πέντε μέρη, που παρουσιάζονται στη συνέχεια, με έμφαση στα σημεία που ενδιαφέρουν περισσότερο τον Έλληνα αναγνώστη, και με την παραδοχή ότι είναι τέτοιος ο όγκος και η πολυπλοκότητα των πληροφοριών και των προβληματισμών του συγγραφέα που καθιστούν δυσχερή μια έστω συνοπτική παρουσίαση.

Α. Εννοιολογικό και θεωρητικό πλαίσιο: οι λαοί μακράς διάρκειας και οι εδαφικές λογικές τους

Είναι το πιο ενδιαφέρον τμήμα του βιβλίου για το γνωστικό πεδίο της ανθρωπογεωγραφίας, με την έννοια ότι εισάγει έννοιες, εργαλεία και θεωρητικά σχήματα. Οι δύο λαοί μακράς διάρκειας είναι οι Έλληνες και οι Τούρκοι, που κυριάρχησαν διαδοχικά στη Μικρά Ασία, την οποία ο συγγραφέας θεωρεί προσφυώς ως «ενδιάμεση περιοχή» μεταξύ Ευρώπης και Ασίας. Αναφέρει ότι μια πιο ευρεία ενδιάμεση περιοχή, από τα Βαλκάνια μέχρι την κεντρική Ασία, έχουν προτείνει άλλοι μελετητές, όπως ο Δ. Κιτσίκης και ο T. Bianquis (σσ. 33-34), στην οποία, κατά το χρονικό διάστημα από τον 6ο π.Χ. έως τον 7ο μ.Χ. αιώνα, κυριάρχησαν δύο είδη κρατικών μορφωμάτων: αφενός, ηπειρωτικές αυτοκρατορίες στις περιοχές της Μεσοποταμίας και της Περσίας (Αχαιμενίδες, Αρσακίδες, Σασσανίδες)· αφετέρου, τα ελληνοισλαμικά κράτη, η Ρωμαϊκή και η Βυζαντινή Αυτοκρατορία στη Μικρά Ασία, με κύριο στοιχείο την ελληνική γλώσσα. Όριο των δύο περιοχών ήταν ο Ευφράτης και διαφιλονικούμενες εκτάσεις η Αρμενία και η βόρεια Μεσοποταμία. Στις παραπάνω θεωρήσεις παραλείπεται η αλεξανδρινή περίοδος, κατά την οποία ολόκληρη η ενδιάμεση περιοχή ενοποιήθηκε πολιτικά και εν μέρει πολιτισμικά, έστω για μικρό σχετικά χρονικό διάστημα. Από τον 7ο αιώνα συμβαίνει στη δυτική Ασία το φαινόμενο του εξαραβισμού –γλωσσικού και πολιτιστικού–, ενώ αργότερα (από τον 14ο αι.) η δυτική Ασία μοιράζεται σε μια σιτική περιοχή με ιρανική γλώσσα και σε μια σουνιτική με αραβική ή τουρκική γλώσσα, με όριο τις υπώρειες του όρους Ζάγκρος, στο σημερινό ανατολικό Ιράκ.

Ο συγγραφέας επιχειρεί μια πολιτισμική προσέγγιση της ενδιάμεσης περιοχής, συζητώντας τις απόψεις που διατυπώθηκαν από τους Toynebee, Braudel, Huntington, Gourou, Grataloup, Corn, ακόμη και από τον Ibn Chaldūn (14ος αι.), ο οποίος διατύπωσε το διπολικό μοντέλο της μεσαιωνικής ισλαμικής-αραβικής αυτοκρατορίας: από τη μία, υπήρχαν οι μη μετακινούμενοι (εδραίοι), αποπλισμένοι παραγωγικοί πληθυσμοί, που φορολογούνταν και παρείχαν έσοδα στο κράτος· από την άλλη, οι κυρίαρχοι νομαδικοί

πληθυσμοί με κοινωνική συνοχή, που ήταν φορείς στρατιωτικής εξουσίας. Κατά το μοντέλο αυτό, που κυριάρχησε στην Ασία, οι νομαδικοί πληθυσμοί της αραιοκατοικημένης περιφέρειας των μεγάλων αυτοκρατοριών προχωρούν με διαδοχικά κατακτητικά κύματα στη δημιουργία δυναστειών, οι οποίες κατόπιν απορροφούνται από τους εδραίους γεωργικούς πληθυσμούς. Θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε πως τέτοιες περιπτώσεις είναι οι μογγολικές δυναστείες της Κίνας και της Ινδίας καθώς και οι Σελτζούκοι Τούρκοι του Ιράν. Οι παρυφές των περιοχών των εδραίων (γεωργικών και εμπορικών) πληθυσμών, που διακρίνονται από κινητικότητα και ελεγχόμενη βία, μπορούν να γεννήσουν αυτοκρατορίες και χαρακτηρίζονται ως «περιοχές με θάραβαρό ακόμη χαρακτήρα αλλά και με επίγνωση της αδυναμίας της λείας τους» (σ. 41).

Με μια κριτική παρουσίαση των παραπάνω θεωριών, ο συγγραφέας διεισδύει βαθιά στο ανθρωπογεωγραφικό γίνεσθαι του ιστορικού χώρου της Ασίας, για να προβάλει ευρύτερα στον χωροχρόνο και να ερμηνεύσει τα αντίστοιχα χωρικά φαινόμενα ειδικά στη Μικρά Ασία, την οποία θεωρεί υποσύνολο του ευρύτερου ασιατικού χώρου. Από την άποψη αυτή, το βιβλίο του Bruneau συνεισφέρει σημαντικά στη μελέτη της γεωπολιτικής της Εγγύς και της Μέσης Ανατολής στον μακρό χρόνο των τελευταίων δυόμισι χιλιετιών, εφόσον η γεωπολιτική ορίζεται ως η μελέτη των κρατικών οντοτήτων ως γεωγραφικών οργανισμών ή ως χωρικών φαινομένων (R. J. Johnston κ.ά., *The Dictionary of Human Geography*, Οξφόρδη, B. Blackwell, 1981, σ. 137).

Στη συνέχεια, ο συγγραφέας πραγματεύεται τις διαφορετικές έννοιες της εθνότητας και του λαού, μέσα από τη μυθική-συμβολική προσέγγιση του A. Smith (1986), ο οποίος διακρίνει δύο είδη εθνικών «κινητήριων μύθων»: α) τους δυναστικούς, που έχουν ως βάση τη δυναστεία και μια αριστοκρατική γραφειοκρατική και εμπορική τάξη γύρω από αυτήν, όπως στην αρχαία Αίγυπτο, τη Μεσοποταμία, την Περσική και τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, και οι οποίοι χαρακτηρίζονται όχι από πολιτισμική αλλά πολιτική ενοποίηση· β) τους κοινοτικούς, που στηρίζονται στην ύπαρξη κοινότητας με μια αστική και εμπορική άρχουσα τάξη και έναν εθνικό πολιτισμό, όπως οι αρχαιοελληνικές πόλεις-κράτη, το εβραϊκό, το κουρδικό και το αρμενικό έθνος, που είναι ολιγάριθμα, αλλά με έναν συγκεντρωτικό πολιτισμικό-θρησκευτικό πυρήνα, ενώ χαρακτηρίζονται από διασπορά στην ιστορική τους πορεία. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα, ο συγγραφέας αναφέρει τους Έλληνες, οι οποίοι έως την εποχή του Αλεξάνδρου ανήκαν σε εθνότητες κοινοτικές, ενώ στη συνέχεια ανήκουν σε μια εθνότητα δυναστικού τύπου. Αναφέρεται, επίσης,

σε όλες τις εκφάνσεις του εθνικού φαινομένου ανά τους αιώνες, καθώς και στις πιο σύγχρονες θεωρίες περί έθνους, σύμφωνα με τις οποίες αυτό περιγράφεται ως ένα φανταστικό αποκύημα ή προϊόν επιπόησης. Η άποψη του συγγραφέα επί του θέματος προκύπτει από τις θέσεις του (σ. 47) ότι η έννοια του έθνους σχετίζεται με τον πολιτισμό, την κοινωνική οργάνωση και την ιδεολογία και ότι ήδη, έδιμα και πρακτικές συσσωρευμένες στη μακρά διάρκεια είναι κοινωνικές κατασκευές που επιζούν έως τη σύγχρονη εποχή.

Πιο κάτω, ο συγγραφέας ερμηνεύει τα διαδοχικά πολιτισμικά φαινόμενα του εξελληνισμού, του εξισλαμισμού, του εξαραβισμού και του εκτουρκισμού, που συνέβησαν στον ευρύτερο μικρασιατικό χώρο, ως διεργασίες ομογενοποίησης και εθνοκάθαρσης. Ωστόσο, φαίνεται να ομολογεί εμμέσως ότι ομογενοποίηση και εθνοκάθαρση συνέβησαν μόνο κατά την περίοδο του εκτουρκισμού, εφόσον αναφέρει ως παράδειγμα αυτών τη γενοκτονία των Αρμενίων και Ασσυροχαλδαίων. Απαριθμεί τις εξής κρατικές πρακτικές για την επίτευξη εθνοκαθάρσεων: αναγνώριση μόνο της εθνικής γλώσσας, ανταλλαγές πληθυσμών, σφαγές και γενοκτονίες (σ. 49), δηλαδή διαδικασίες βίαιες, που προφανώς δεν συνέβησαν κατά την περίοδο βαθμιαίου και ομαλού εξελληνισμού του μικρασιατικού χώρου (από την Αρχαιότητα έως τη βυζαντινή περίοδο).

Ακολουθώντας ο συγγραφέας πραγματεύεται τα χωρικά μοντέλα και τους λαούς της μακράς διάρκειας στον μικρασιατικό χώρο. Χρησιμοποιεί ως εργαλείο τον διαχωρισμό της ευρασιατικής-μεσογειακής ζώνης σε έξι «γεω-ιστορικές ενότητες», όπως τις ονομάζει (σσ. 54 κ.ε.): το ιρανικό οροπέδιο, τη Μικρά Ασία, τη Γόνιμη Ημισέληνο (Συρία - Παλαιστίνη - Μεσοποταμία), την Αίγυπτο, τα Βαλκάνια και τη Δυτική Μεσόγειο (ευρωπαϊκή και αφρικανική). Η τελευταία ενότητα μας φαίνεται υπερβολικά μεγάλη σε έκταση και ανομοιογενής φυσικο-γεωγραφικά και ανθρωπογεωγραφικά, ο συγγραφέας, όμως, έχει διευκρινίσει ότι οι ενότητες είναι άνισου μεγέθους και έχει καθορίσει ως κριτήριο κοινά χαρακτηριστικά πολιτισμικής γεωγραφίας που έχουν προκύψει από διαδοχικές κατακτήσεις.

Απαριθμώντας τους κρατικούς σχηματισμούς με διακριτή ταυτότητα και πολιτισμό που έχουν επικρατήσει σε καθεμία από τις έξι ενότητες, ή τις έχουν επηρεάσει, ο συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα πως, από όλες τις έξι γεω-ιστορικές ενότητες, η Μικρά Ασία δέχτηκε τις περισσότερες επιρροές (δεκατρείς τον αριθμό): Χετταίοι, Λυδοί, Φρύγες, Πέρσες Αχαιμενίδες, Έλληνες ελληνιστικών χρόνων, Ρωμαίοι, Βυζαντινοί, Σελτζούκοι, Μογγόλοι, Οθωμανοί και (περιφερειακά) Λατίνοι Σταυροφόροι, Άραβες, Ρώσοι (σ. 55).

Η παρατήρηση αυτή καθιστά τον χώρο της Μικράς Ασίας ή Ανατολίας (ο συγγραφέας διευκρινίζει ότι ο πρώτος όρος χρησιμοποιείται κυρίως από Έλληνες και ο δεύτερος από Τούρκους) χώρο με μεγάλο επιστημονικό ενδιαφέρον, εξαιτίας των πολλαπλών διαχρονικών πολιτισμικών επιδράσεων. Κρίνουμε ως ουσιωδέστατες τις επισημάνσεις για την πολιτισμική πολυπλοκότητα του μικρασιατικού χώρου, διότι αυτή αποτελεί το αξιοσημείωτο και εντυπωσιακό γεωγραφικό χαρακτηριστικό του: ο περιηγούμενος τη Μικρά Ασία, μέσα από τα ποικίλα αρχαιολογικά κατάλοιπα που παρατηρεί, εντυπωσιάζεται από την επαλληλία των πολλών και διαφορετικών πολιτισμών που άνθησαν και των αντίστοιχων κρατικών μορφωμάτων που πέρασαν και επηρέασαν τον χώρο της. Βλέπει κανείς μνημεία από την προϊστορική έως την οθωμανική περίοδο, και μάλιστα κορυφαία του είδους, όπως το Göbekli Tepe των παρυφών της Μεσοποταμίας (12η π.Χ. χιλιετία), το Catal Höyük (7η π.Χ. χιλιετία), επίσης χεττιτικά, φρυγικά, κλασικά αρχαιοελληνικά, ελληνιστικά, ρωμαϊκά, βυζαντινά, σελτζουκικά, οθωμανικά κ.ά., σε αξιοσημείωτο πλήθος και ποικιλία και –σε πολλές περιπτώσεις– όλα μαζί στον ίδιο τόπο. Πρόκειται, επομένως για έναν χώρο του οποίου η πολιτισμική πορεία θα προσελκύει πάντα το ενδιαφέρον της ιστορικής και της γεωγραφικής έρευνας, καθώς, μάλιστα, ο φυσικός γεωγραφικός του χώρος διακρίνεται από ιδιαίτερη ενότητα και περιχαράκωση, σε αντίθεση με τα ανοιχτά προς την Ευρώπη Βαλκάνια και τις αχανείς εκτάσεις της Μέσης Ανατολής στα νότια και τα ανατολικά του, όπως επισημαίνει ο συγγραφέας (σσ. 57-61).

Ένα σημαντικό ερώτημα που διατυπώνει –ανάμεσα σε πολλά άλλα– είναι η διαφορετική ανθρωπογεωγραφική εξέλιξη ανάμεσα στα Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία από το τέλος της οθωμανικής περιόδου έως και το τέλος του 20ού αιώνα: παρόλο που και στις δύο χερσονήσους κατοικούσε ποικιλία εθνοτήτων, τα μεν Βαλκάνια διασπάστηκαν σε πολλά εθνικά κράτη, η δε Μικρά Ασία, μετά τις εθνικές εκκαθαρίσεις, μετατράπηκε σε ομοιογενές τουρκικό εθνικό κράτος. Ο συγγραφέας θεωρεί πως στη Μικρά Ασία η επιτυχία της διαδικασίας εθνοκάθαρσης και η δημιουργία ομοιογενούς τουρκικού κράτους στηρίχθηκε στον εξισλαμισμό και εκτουρκισμό που πραγματοποιήθηκε στο διάστημα της προηγούμενης του 20ού αιώνα χιλιετίας (10ος-19ος αι.). Θα προσθέταμε ότι ο μικρασιατικός χώρος, κατά το μέγιστο μέρος, είχε ήδη μετατραπεί σε τουρκικό-μουσουλμανικό, με συνεχείς πληθυσμιακές εισβολές και εξισλαμισμούς, στο διάστημα μεταξύ του 11ου και του 15ου αιώνα, όπως τεκμηριώνει ο Σ. Βρυώνης (*Η Παρακμή του Μεσαιωνικού*

Ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η Διαδικασία του Εξισλαμισμού [Προς ώς 15ος Αιώνας], μτφρ. Κ. Γαλαταριώτου, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2000). Σε αντίθεση, η ποικιλία εθνοτήτων στα Βαλκάνια είχε ήδη διαμορφωθεί πριν από την οθωμανοκρατία, χωρίς κάποιο από τα βαλκανικά έθνη να κυριαρχεί πληθυσμιακά και εδαφικά, όπως το τουρκικό-μουσουλμανικό στοιχείο στη Μικρά Ασία, το οποίο εισέβαλε μεν στον βαλκανικό χώρο, αλλά δεν τον κατέκλυσε μαζικά από τον 15ο αιώνα και μετά, ούτε επιδόθηκε σε μαζικούς συστηματικούς εξισλαμισμούς, όπως είχε κάνει στον αντίστοιχο μικρασιατικό χώρο.

Ο συγγραφέας εισάγει ακόμη ένα ανθρωπογεωγραφικό εργαλείο έρευνας: τις «διασυνδέσεις» του γεωγραφικού χώρου που περιλαμβάνει τη σημερινή Τουρκία με τις γύρω περιοχές, οι οποίες τον επηρέασαν οικονομικά, γεωπολιτικά και πολιτισμικά: βορειοδυτικά η Θράκη, δυτικά το Αιγαίο, βόρεια η Μαύρη Θάλασσα και ο Καύκασος, ανατολικά οι περιοχές των Αρμενίων και των Κούρδων, και νοτιοανατολικά οι αραβικές περιοχές. Επισημαίνοντας ότι οι Έλληνες υπήρξαν διαχρονικά ο λαός με τη μεγαλύτερη επιρροή στη δυτική διασύνδεση του μικρασιατικού χώρου, εξετάζει την τρισχιλιετή χωροχρονική διαδρομή του, στην οποία, με κύριο στοιχείο τη γλώσσα, διαπιστώνει πως υπήρξαν «ρήξεις και διακλαδώσεις που σηματοδότησαν μια βαθιά αναδόμηση του εθνο-πολιτισμικού φαινομένου» (σ. 71). Υποστηρίζει (σ. 73) ότι κατά τους τέσσερις αιώνες της οθωμανοκρατίας η ιδέα του νεότερου εθνικού κράτους προήλθε από τον ελληνισμό της ευρωπαϊκής διασποράς και ότι, μετά τη δημιουργία του εθνικού κράτους, η αναφορά στην κλασική αρχαιότητα οφείλεται κυρίως στην επιρροή της φιλοσοφίας του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης. Για τα θέματα αυτά, βλ. ενδεικτικά: Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «“Νοερές κοινότητες” και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», στο: Θ. Βερέμης (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στην νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1997, σσ. 53-131· Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2009· P. Kitromilides, *Enlightenment and Revolution. The Making of Modern Greece*, Κέμπριτζ-Λονδίνο, Harvard University Press, 2013. Επισημαίνουμε, ακόμη, και την άποψη που υποστηρίζει ότι η στροφή του αρτισύστατου ελληνικού κράτους προς την κλασική αρχαιότητα υπαγορεύθηκε κυρίως από τις Μεγάλες Δυτικές Δυνάμεις της εποχής (Δ. Μάρτος, *Αθήνα, πρωτεύουσα του νέου ελληνικού κράτους: Πολιτική, ιδεολογία και χώρος*, Αθήνα, Γόρδιος, 2006).

Πιο κάτω ο συγγραφέας διατυπώνει το ερώτημα γιατί από τους τέσσερις λαούς της διασύνδεσης με τον μικρασιατικό χώρο που άσκησαν εκπολιτιστική δράση, Έλληνες, Πέρσες, Άραβες, Τούρκους, μόνο οι Έλληνες και οι Τούρκοι κατάφεραν να επικρατήσουν πολιτιστικά, ενώ οι Πέρσες και οι Άραβες απέτυχαν να εγκατασταθούν και να προσαρτήσουν οριστικά τη Μικρά Ασία στις αυτοκρατορίες τους (σσ. 78-79). Το ερώτημα συνδέεται και με ένα άλλο: γιατί οι Έλληνες εξελλήνισαν τη Μικρά Ασία, ενώ δεν κατόρθωσαν το ίδιο και στη Βαλκανική χερσόνησο. Πρόκειται για δύο από τα πολλά και θεμελιώδη ιστορικο-γεωγραφικά ερωτήματα που διέγει και συζητά ο συγγραφέας, αλλά και τα μελετά ενδελεχώς από όλες τις πλευρές, ακόμη και όταν δεν καταλήγει σε οριστικές και πλήρεις απαντήσεις.

Β. Η διαμόρφωση του χώρου της Μικράς Ασίας στη μακρά διάρκεια: αυτοκρατορίες, εθνικά κράτη, εμιράτα στο τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

Εξετάζοντας την πορεία του ελληνισμού στη Μικρά Ασία, ο συγγραφέας αξιοποιεί και εξαιρεί τη συνεισφορά επιστημόνων, όπως του Μ. Η. Hansen (σ. 84), ο οποίος διαχωρίζει στην αρχαιοελληνική πόλη-κράτος την εθνική ταυτότητα (γλώσσα - πολιτισμός - ιστορία - θρησκεία), που είναι κοινή με των άλλων ελληνικών πόλεων, με την πολιτική ταυτότητα, που επικεντρώνεται μόνο στην πόλη και τη διαφοροποιεί από τους γείτονές της. Ο συγγραφέας υπογραμμίζει ότι οι Έλληνες των χιλίων περίπου πόλεων της κλασικής εποχής «είχαν μια κοινή κουλτούρα και θεωρούσαν ασφαλώς ότι αποτελούσαν μέρος ενός μόνο λαού». Αναφέρει, επίσης, τον προσδιορισμό από τον Α. D. Smith (σ. 86) πέντε παραμέτρων της κοινής κουλτούρας και ταυτότητας των Ελλήνων: α) τους θεούς· β) τα μαντεία και τις αμφικτυονίες· γ) τη γλώσσα και τους κοινούς ήρωες· δ) την κοινή ομηρική λογοτεχνική κληρονομιά· ε) τους αθλητικούς αγώνες. Για τον εξελληνισμό της Εγγύς Ανατολής κατά την ελληνιστική περίοδο, ο συγγραφέας γράφει (σ. 92) ότι «η ελληνική ταυτότητα βασιζόταν ολοένα και περισσότερο στην κατάκτηση της ελληνικής γλώσσας και του ελληνικού πολιτισμού, χωρίς ωστόσο να λαμβάνει υπόψη της την καταγωγή και τη θρησκεία» και συμπληρώνει (σ. 93) πως οι Ελληνομακεδόνες πολίτες και στρατιωτικοί αντικατέστησαν τις μεγάλες περσικές οικογένειες στον ρόλο της άρχουσας τάξης.

Από τις ποικίλες απόψεις των επιστημόνων για τους λόγους της ρωμαϊκής επικράτησης, που παραθέτει ο συγγραφέας, σημειώνουμε τις απόψεις του Dupont (σ. 94) ότι ο τεράστιος αριθμός ελεύθερων πολιτών με ρωμαϊκή

υπηκοότητα, συχνά ξένης καταγωγής, αποτέλεσε τον πλούτο και τη δύναμη της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, και του Grimal (σ. 96) ότι η Ρώμη δημιούργησε την αυτοκρατορία της γιατί αρνήθηκε ταυτόχρονα τη μοναρχία και την τυραννία, με τη συμμετοχή των ηττημένων σε μια πόλη χωρίς όρια, ευέλικτη, που δεχόταν την αυτονομία συμμάχων και εχθρών στους κόλπους της. Επίσης, για τη θέση των Ελλήνων στην ίδια περίοδο, παραθέτει την άποψη του P. Veyne (σ. 97) πως οι Έλληνες στη ρωμαϊκή κυριαρχία παρέμειναν έως το τέλος ένα έθνος που υπήρξε ξεχωριστό ως «ο δάσκαλος των άλλων εθνών». Είναι φανερό πως ο συγγραφέας αγγίζει, ερευνά και διευκρινίζει πολλά ιστορικο-γεωγραφικά θέματα στον χρόνο της μακράς διάρκειας, συνδυάζοντας κατάλληλα και συμπληρώνοντας το υπάρχον διεθνές ερευνητικό έργο, μέσα από τη βαθιά και ουσιαστική γνώση της βιβλιογραφίας και με τον πάντα πλούσιο και γόνιμο επιστημονικό προβληματισμό του.

Ο συγγραφέας παρουσιάζει τους Βυζαντινούς ως συνεχιστές του ελληνισμού (σσ. 98-99) και καθορίζει ως τρία βασικά στοιχεία της βυζαντινής ταυτότητας τη χριστιανική πίστη, τις ρωμαϊκές πολιτικές ιδέες και τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, ενώ θεωρεί (σ. 99) πως η βυζαντινή μακεδονική αναγέννηση και η αναγέννηση των Παλαιολόγων σηματοδοτούν επιστροφή στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. Επίσης, αξιωματικώς θεωρούμε την άποψη του για τον ελληνικό κοινοτισμό της οθωμανικής περιόδου, σε σχέση με αυτόν προηγούμενων ιστορικών περιόδων (σ. 101), ότι «οι αναλογίες στη μορφή μεταξύ των κοινοτικών δεσμών διάφορων περιόδων επιτρέπουν να φανεί ένα χαρακτηριστικό του ελληνικού λαού μακροπρόδεσμα». Παρατηρεί ότι η Μικρά Ασία ήταν πιο ανεπτυγμένη δημογραφικά από το βαλκανικό τμήμα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και διατήρησε την ελληνική γλώσσα έως τον 11ο αιώνα (σσ. 102-103). Υπαινίσσεται τον λόγο της υπεροχής της βυζαντινής Μικράς Ασίας, όταν αναφέρει (σ. 104) ότι η Μικρά Ασία έως τότε (11ος αι.) δεν δέχτηκε μεταναστευτικά ρεύματα όπως η Βαλκανική χερσόνησος. Αναφορικά με τον εξισλαμισμό και εκτουρκισμό της Μικράς Ασίας μετά τον 11ο αιώνα, τεκμηριώνει ότι αυτή οφείλεται στους Τουρκομάνους γαζήδες πολεμιστές και όχι στο σελτζουκικό κράτος.

Ακολουθώς, μελετά εκτενέστατα και σε βάθος την επίδραση των Περσών-Ιρανών στη Μικρά Ασία, την οποία θεωρεί σημαντικότερη από αυτή των Αράβων (στην οποία μάλιστα δεν αναφέρεται εκτενώς), με χρονική αφετηρία την κατάκτηση του Ιράν και της Μεσοποταμίας από τουρκικά φύλα της κεντρικής Ασίας, μνημονεύοντας, μεταξύ άλλων, την άποψη του C. Cahen

(σ. 146) ότι η ιστορία μαρτυρεί τουρκο-ιρανική συμβίωση, αλλά ποτέ τουρκο-αραβική. Θα προσθέταμε ότι ενδεικτικό της πρωτοπορίας της ιρανικής επιρροής, σε σχέση με άλλες, στη Μικρά Ασία είναι το γεγονός ότι οι δύο γνωστότεροι μύστες της μουσουλμανικής θρησκείας στον μικρασιατικό χώρο, ο Τζελαλεντίν Ρουμί (με βεβαιότητα) και ο Χατζη-Μπεκτάς (πιθανότατα), προέρχονταν από το Ιράν ή την ευρύτερη περιοχή του.

Ο συγγραφέας αναφέρει, επίσης (σ. 154), τη γνωστή άποψη –που ενέχει χαρακτήρα φυσικο-γεωγραφικού ντετερμινισμού αλλά υποστηρίζεται από πολλούς ερευνητές– ότι οι Τούρκοι εγκλιματίστηκαν καλύτερα στα ιρανικά και τα μικρασιατικά υψίπεδα, επειδή χρησιμοποιούσαν τη βακτηριανή καμήλα από τη ζωή τους στις ψυχρές στέπες της Κεντρικής Ασίας, ενώ οι Άραβες δεν κατόρθωσαν να εποικίσουν το Ιράν και τη Μικρά Ασία, επειδή χρησιμοποιούσαν τη δρομάδα καμήλα των θερμών αραβικών ερήμων. Ο συγγραφέας προσεγγίζει και το θέμα των αραβικών και περσικών επιρροών στην τουρκική γλώσσα, καθώς και τη γλωσσική εθνοκάθαρση της κεμαλικής περιόδου (που συνεχίζεται έως σήμερα με στόχο τη δημιουργία μιας αγνή τουρκικής γλώσσας, της *Öztürkçe*), ενώ θεωρεί (σ. 165) ότι οι πολυάριθμοι Αλεβίτες της Τουρκίας έχουν σιτικές και ιρανικές επιρροές.

Στη συνέχεια, ο συγγραφέας εξετάζει τους Αρμένιους και τους Κούρδους της Μικράς Ασίας, που τους θεωρεί ως «ανθεκτικούς ορεσίβιους λαούς που επιβίωσαν στο περιθώριο δύο αυτοκρατοριών» και κάνει ιδιαίτερη αναφορά στην αρμενική διασπορά. Για τους Κούρδους των 30 εκατομμυρίων τονίζει ότι πρόκειται για το μεγαλύτερο έθνος χωρίς κράτος στον κόσμο. Είναι αξιοσημείωτη η αναφορά του (σ. 169) ότι οι Τούρκοι στρατολόγησαν Κούρδους για τις διώξεις κατά των Αρμενίων και ετεροδόξων μουσουλμανικών φυλών. Αναφέρεται, επίσης, εκτενώς στις διώξεις των Κούρδων από το τουρκικό εθνικιστικό κράτος, που άρχισαν κατά τις πρώτες κουρδικές εξεγέρσεις μετά το 1920.

Γ. Στην εποχή των εθνικισμών. Η «δημογραφική μηχανή» ή η προσπάθεια εθνικής ομογενοποίησης της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης

Το τρίτο μέρος του βιβλίου αρχίζει με αναλυτική περιγραφή της θέσης των Ελλήνων και Αρμενίων στη Μικρά Ασία και τη Δυτική Θράκη στις αρχές του 20ού αιώνα (από την ελληνική βιβλιογραφία, παλαιότερη και σύγχρονη, για τη γεωγραφία της Μικράς Ασίας και τη θέση του ελληνισμού κατά την περίοδο αυτή, βλ. ενδεικτικά Ι. Κάλφογλους, *Ιστορική Γεωγραφία της Μι-*

κρασιατικής Χερσονήσου, μτφρ. Σ. Ανεστίδης, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 2002 [α΄ έκδ. 1899]· Π. Κοντογιάννης, *Γεωγραφία της Μικράς Ασίας*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1921· Σ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία 19ος αιώνας - 1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Αθήνα Πεδίο, 2013). Ο συγγραφέας παρουσιάζει (σσ. 193-195), συνοπτικά αλλά ρεαλιστικά, τις πληθυσμιακές στατιστικές και εκτιμήσεις για τα ποσοστά του ελληνικού πληθυσμού, θεωρεί (σ. 193) ως καλύτερη απεικόνιση της κατανομής του ελληνικού στοιχείου στη Μικρά Ασία τον χάρτη του Δ.Ν. Μπότσαρη (1919) και εξαίρει τη συμβολή του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών στην έρευνα της γεωγραφικής κατανομής των ελληνικών πληθυσμών στη Μικρά Ασία (σ. 197). Πιο κάτω, υιοθετεί τη στατιστική του Karpat Kemal (σ. 208), που αναφέρει για το 1883 902.911 Έλληνες (8%), σε σύνολο 11.170.977 κατοίκων του χώρου της σημερινής Τουρκίας. Επισημαίνει πως η βασική αδυναμία του ελληνικού στοιχείου της δυτικής Μικράς Ασίας ήταν ότι είχε βοηθητικό ρόλο στον ιμπεριαλισμό των αποικιοκρατικών δυνάμεων. Εντοπίζει διαφορές ανάμεσα στις ελληνικές κοινότητες των δυτικών παραλίων, που προέρχονταν κατά μεγάλο μέρος από το Αιγαίο και την ηπειρωτική Ελλάδα, αναπτύσσονταν δημογραφικά και είχαν αστική τάξη, και στις κοινότητες του εσωτερικού, που παρέμεναν παραδοσιακές και μοιράζονταν την ίδια υλική κουλτούρα με τους Τούρκους. Ειδικά για τους τουρκόφωνους χριστιανούς ορθόδοξους της Καππαδοκίας, θεωρεί (σσ. 200-201) ανοιχτό το ερώτημα αν πρόκειται για χριστιανούς που έγιναν τουρκόφωνοι, ή αν πρόκειται για Τούρκους που είχαν προσχωρήσει στον βυζαντινό στρατό και έγιναν χριστιανοί, ενώ προσθέτει πως το πιθανότερο είναι να έχουν συμβεί και τα δύο (βλ. σχετικά και τη βιβλιοκρισία Στ. Ανεστίδης, «Gazanfer Ibar, *Anadolulu Hemşehrilerimiz. Karamanlilar ve Yunan Harfli Turckce*», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 17 [2011], σσ. 335-337). Ο συγγραφέας, όμως, δεν παραθέτει την άποψή του και για τους τουρκόφωνους Αρμένιους της Μικράς Ασίας, των οποίων η παράδοση για την απαγόρευση της χρήσης της εθνικής τους γλώσσας και την υποχρεωτική χρήση της τουρκικής συμπίπτει με την αντίστοιχη ελληνική (ενδεικτικά, βλ. B. Chantre, *Ταξίδι στην Καππαδοκία το 1893*, μτφρ. Μ. Παπαδοπούλου, Αθήνα, Τροχαλία, 1999 / επανέκδ. Αθήνα, Δαμιανός, χ.χρ., σ. 97).

Παραθέτει επαρκή στοιχεία για την πληθυσμιακή κατανομή των Αρμενίων στο Οθωμανικό κράτος και επισημαίνει (σ. 207) πως οι Αρμένιοι αρχικά δεν ήταν εχθρικοί προς αυτό και πως οι σφαγές του 1895-1896 και η γενοκτονία

του 1915-1916 κατέστησαν δυνατές, επειδή οι Αρμένιοι ήταν άοπλοι και όχι επαναστάτες. Υπενθυμίζουμε ότι ένα βασικό επιχείρημα των κεμαλιστών ήταν το αντίθετο: ότι οι διώξεις των Ελλήνων στον Πόντο οφείλονταν στο ότι επαναστάτησαν και πήραν το μέρος του ρωσικού στρατού κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει την άποψη ότι οι γενοκτονίες και εθνοκαθάρσεις ήταν προσχεδιασμένες από τους Τούρκους ανεξάρτητα από τη συμπεριφορά των χριστιανών της Ανατολής. Επομένως, θεωρούμε πολύ εύστοχη την προαναφερθείσα θεώρηση του συγγραφέα, καθώς το αρμενικό στοιχείο, πολυπληθές και συμπαγές στις ανατολικές επαρχίες, φάνηκε ανέτοιμο να αντιμετωπίσει τη μεταχείριση που του επιφύλασσε το τουρκικό κράτος, είτε το παλαιο-οθωμανικό του Αβδούλ Χαμίτ, είτε αυτό των Νεοτούρκων.

Ο συγγραφέας αφιερώνει 57 σελίδες στην παρουσίαση των εθνοκαθάρσεων-γενοκτονιών εκ μέρους των Τούρκων προς τους μη Τούρκους (Έλληνες, Αρμένιους, Κούρδους, Ασσυροχαλδαίους κ.ά.) της Μικράς Ασίας και Θράκης, από τα τέλη του 19ου αιώνα και μετά. Η παρουσίαση αποτελεί μια συνολική και μοναδική ανθρωπογεωγραφική μελέτη του θέματος, καθώς έχει αποκαλυπτικό χαρακτήρα και παρακολουθεί τις μεταβολές στον γεωγραφικό χώρο της σημερινής τουρκικής επικράτειας βήμα προς βήμα, με πληθυσμικά στοιχεία ανά περιοχή και ανά χρονικό διάστημα, καθώς και με ανάλυση και ερμηνεία των σκοπών και στόχων των ενεργειών που έγιναν για την αναδόμηση της εθνικής γεωγραφίας της Τουρκίας. Παράλληλα, στηριζόμενος και σε τουρκικές αρχειακές πηγές, περιγράφει με αδιάσειστα στοιχεία το βασικό εργαλείο των γενοκτονιών και εθνοκαθάρσεων (σφαγών, εκτοπίσεων και άλλων βιαιοτήτων, εξισλαμισμών, οικονομικών και πολιτιστικών αποκλεισμών, μουσουλμανικών εποικισμών από τα Βαλκάνια και άλλων διαδικασιών της εθνικής ομογενοποίησης): τη «δημογραφική μηχανή», όπως την ονομάζει, κατά την οποία (σ.σ. 218, 233) προσδιορίζονταν ελάχιστα ποσοστά μη τουρκικών μειονοτήτων που θα έπρεπε να επιτευχθούν σε κάθε επαρχία. Ο πλεονάζων πληθυσμός έπρεπε να εξαφανίζεται, ή να απορροφάται. Ο συγγραφέας παραδέτει, χωρικά και χρονικά, τα επιμέρους εργαλεία που χρησιμοποιήσαν οι Τούρκοι εθνικιστές, όπως η κωδικοποίηση των τηλεγραφημάτων για τον έλεγχο και τη διεύθυνση των εθνικιστικών εκκαθαρίσεων και η δημιουργία μυστικού παραστρατιωτικού Ειδικού Οργανισμού (Teşkilat-i Mahsusa). Χαρακτηρίζει (σ. 218) το στοιχείο της μυστικότητας των διαδικασιών αυτών ως ενδεικτικό του «ρατσιστικού χαρακτήρα του τουρκικού εθνικισμού, πίσω από το προσωπίο της πολιτικής ιδεολογίας». Λείπουν, όμως, από το βιβλίο,

αναφορές στον ρόλο των Μεγάλων Ευρωπαϊκών Δυνάμεων επί του θέματος: στα ενδιαφέροντά τους, οικονομικά και γεωπολιτικά, τις επιδιώξεις τους, τις κατά καιρούς στάσεις που κράτησαν και στις ενέργειες και επεμβάσεις τους, που οπωσδήποτε επηρέασαν, και σε ορισμένες περιπτώσεις κατεύθυναν, τις διαδικασίες εθνικής ομογενοποίησης εκ μέρους των Τούρκων εθνικιστών.

Ο συγγραφέας παραθέτει λεπτομερή αριθμητικά δεδομένα των κατά καιρούς (1914-1922 κατά τον συγγραφέα και ορθότερα 1913-1922) διωχθέντων Ελλήνων της Μικράς Ασίας και Ανατολικής Θράκης. Ενδεικτικό της ακρίβειας των στοιχείων του είναι ο υπολογισμός των Ελλήνων που έφυγαν από τη Μικρά Ασία και τη Θράκη μετά το 1922 προς την Ελλάδα σε 1.245.217 (από πρόσδεση αριθμών της σ. 227), ενώ των Ελλήνων προσφύγων και των μουσουλμάνων ανταλλάξιμων της Συνθήκης της Λωζάνης (1923) σε περίπου ένα εκατομμύριο και παραπάνω και 500.000 αντίστοιχα (σ. 242). Οι αντίστοιχοι αριθμοί κατά τα ελληνικά επίσημα στατιστικά στοιχεία είναι 1.220.000 Έλληνες και 45.000 Αρμένιοι στην Ελλάδα και 584.000 μουσουλμάνοι ανταλλάξιμοι στην Τουρκία, έως τον Δεκέμβριο του 1924 (Θ. Βερέμης, «Η οικονομία από το 1923 ως το 1926», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978, σ. 301). Αναφέρει τις εκτιμήσεις διάφορων ερευνητών για τον αριθμό των θανάτων Ελλήνων Οθωμανών πολιτών της Μικράς Ασίας και Θράκης στο διάστημα 1914-1923: από 350.000-400.000 (σ. 227, με αναφορά στον Panzac) μέχρι 1,4-1,5 εκατομμύρια, με βάση Έλληνες ιστορικούς (σ. 243, με αναφορά στον Hofmann). Παραθέτει, επίσης, πληθυσμιακά στοιχεία για τη συνέχιση των εθνικών εκκαθαρίσεων των Ελλήνων της Τουρκίας μετά το 1923 στην Κωνσταντινούπολη, Ίμβρο και Τένεδο, δεν αναφέρει, όμως, ανάμεσα στα γεγονότα που συνέβησαν, τους οικονομικούς διωγμούς και εκτοπισμούς του 1942.

Ειδικά για το θέμα του χαρακτηρισμού ως γενοκτονιών των εθνικών εκκαθαρίσεων, ο συγγραφέας δέχεται την περίπτωση των Αρμενίων ως γενοκτονία (σσ. 234-235). Τη διαφοροποιεί από το εβραϊκό Ολοκαύτωμα, εφόσον δεν ήταν σκοπός ο αφανισμός της αρμενικής φυλής, αλλά της αρμενικής ταυτότητας και κουλτούρας ακόμα και μέσω επιλεκτικών και στοχευμένων εξισλαμισμών, θεωρεί όμως την πολιτική εθνικής αφομοίωσης των Αρμενίων ως «συστατικό στοιχείο της γενοκτονίας». Ειδικό κεφάλαιο (σσ. 243-247) αφιερώνει για να εξηγήσει τις διαφορές ανάμεσα στην αρμενική και την εβραϊκή γενοκτονία αφενός, και τις εθνικές εκκαθαρίσεις κατά των Ελλήνων και Ασυροχαλδαίων αφετέρου, για τις οποίες δέχεται μια διαφοροποίηση. Ειδικά

για τις διώξεις κατά του ελληνικού στοιχείου, παρατηρεί ότι επεκτάθηκαν σε μεγαλύτερο χρονικό διάστημα από αυτές των Αρμενίων, ενώ επισημαίνει και το γεγονός ότι ο σκοπός των Τούρκων εθνικιστών ήταν να αποφύγουν την εδαφική απομείωση του τουρκικού κράτους.

Ως ένα άλλο εργαλείο της εθνικής ομογενοποίησης της Τουρκίας μετά το 1923, αναφέρει τον εκτουρκισμό του εθνικού εδάφους μέσα από την αλλαγή των τοπωνυμίων. Παρατηρούμε ότι πρόκειται για ένα φαινόμενο που συνέβη και στις βαλκανικές χώρες. Στην Ελλάδα του 20ού αιώνα συνέβη άπαξ το 1927 με τις μετονομασίες των οικισμών και κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου με εξελληνιστικές επεμβάσεις στα παραδοσιακά μικροτοπωνύμια στους στρατιωτικούς γεωγραφικούς χάρτες, ενώ στην Τουρκία, σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο συγγραφέας, συνεχίστηκε έως τα τέλη του 20ού αιώνα. Για το θέμα του εκτουρκισμού μέσω της παιδείας και του πολιτισμού, αναφέρει πως στόχος του τουρκικού εκπαιδευτικού συστήματος ήταν να διδάσκει στους μαθητές ότι «η φυλή μας είναι ο πολιτιστικός ηγέτης». Στο τελευταίο (Ε') μέρος του βιβλίου (σσ. 393-394) επανέρχεται στο θέμα της δημιουργίας της επίπλαστης αρχαίας ιστορίας του τουρκικού έθνους. Περισσότερα για την υποστηριζόμενη, από την κρατική τουρκική εκπαίδευση, ιστορική συμβολή και πρωτοπορία του τουρκικού έθνους στον παγκόσμιο πολιτισμό και τις επιστήμες από την αρχαιότητα, μπορεί να βρει ο αναγνώστης στο S. Vryonis, *The Turkish State and History. Clio meets the Grey Wolf*, Θεσσαλονίκη, Institute for Balkan Studies, 1991.

Δ. Η οθωμανική κληρονομιά: τα σημεία διασύνδεσης της Τουρκίας με τις γειτονικές περιοχές και με τον κόσμο

Το τέταρτο μέρος αναφέρεται στις σχέσεις και επιρροές των γειτονικών προς τη σημερινή Τουρκία ανθρωπογεωγραφικών χώρων, όπως της Ρωσίας στον Πόντο και τον Καύκασο, της Θράκης, του Αιγαίου και της Μεσογείου, καθώς και του αραβικού χώρου στα νοτιοανατολικά σύνορα. Επίσης, αναφέρεται στις αμοιβαίες μετακινήσεις χριστιανών από την Τουρκία προς τις περιοχές αυτές και μουσουλμάνων προσφύγων (μουατζίρηδων) προς την Τουρκία. Αποκαλεί εύστοχα (σ. 359) τους Αρμένιους, τους Κούρδους και τους Εβραίους ως τους «τρεις ανθεκτικούς λαούς της μακράς διάρκειας στη νοτιοανατολική περιφέρεια της Ανατολίας». Σημαντική επιστημονική συμβολή του αποτελούν η άρτια και γλαφυρή περιγραφή του φυσικού και ανθρωπογενούς χώρου του μικρασιατικού Πόντου, καθώς και τα λεπτομερή

ποσοτικά και γεωγραφικά στοιχεία για τις μετακινήσεις πληθυσμών στην περιοχή (σσ. 280-293), απόρροια της συστηματικής πολυετούς ενασχόλησης του συγγραφέα με το θέμα.

Αναφορικά με τη μετανάστευση Βουλγάρων μουσουλμάνων στην Τουρκία κατά τον Ρωσο-τουρκικό Πόλεμο του 1877-1878, θα παρατηρήσουμε ότι ο συγγραφέας αναφέρεται μόνο στη σύμπραξη Βούλγαρων επαναστατών με τον ρωσικό στρατό, και τη διάπραξη βιαιοπραγιών κατά του μουσουλμανικού στοιχείου, χωρίς μνεία στην καταστολή του βουλγαρικού εθνικοαπελευθερωτικού επαναστατικού κινήματος από τον οθωμανικό στρατό, με τις περίφημες σφαγές στο Μπατάκ (1876), για τις οποίες τόσος δόρυβος έγινε στην Ευρώπη της εποχής. Επίσης, ενώ αναφέρει αριθμητικά στοιχεία για την ελάττωση των ελληνικών πληθυσμών της Ίμβρου και της Τενέδου, από το 1920 έως σήμερα, εν τούτοις για τη μείωση, μέχρι σχεδόν εξαφάνισης, της ελληνικής μειονότητας της Κωνσταντινούπολης σημειώνει απλώς πως «δεν έχει σταματήσει να μειώνεται μέχρι τις μέρες μας» (σ. 319). Σε άλλο σημείο, όμως, προσδιορίζει το σύνολο των Ελλήνων της Τουρκίας σε 110.000 το 1927 (σ. 227), και τον αριθμό των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης σε 104.000 το 1945 (σ. 227) και σε 4.000-5.000 το 1980 (σ. 314). Σημαντική είναι η έρευνα του συγγραφέα για τη διαχρονική σύνδεση των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου με τον μικρασιατικό χώρο και τις συνέπειες της «διασπαστικής γραμμής» που «διέκοψε την ενότητα μιας χιλιετίας» του χώρου, μετά το 1922.

Σε σχέση με την επιρροή των Αράβων στη Μέση Ανατολή, αναφέρουμε την οξυδερκή παρατήρησή του (σσ. 345-346) που ξεχωρίζει τον τρόπο ζωής (*genre de vie*) των νομάδων Βεδουίνων από αυτόν των αγροτών φελάχων: οι πρώτοι ήταν πολιτικά κυρίαρχοι επί των δεύτερων, που «αποτελούσαν τους δεματοφύλακες της πολιτισμικής κληρονομιάς από προηγούμενες περιόδους». Επισημαίνει εύστοχα ότι δεν υπήρχε στους χώρους αυτούς η σχέση συμβίωσης μεταξύ πόλης και υπαίθρου, όπως στη Δύση και την Άπω Ανατολή και δεν υπήρχε η έννοια του πατριωτισμού (ιδέα συνδεδεμένη με την άμυνα των εδαφών), αλλά υπακοή στον ηγεμόνα ή φύλαρχο και έντονο αίσθημα του ανήκειν σε θρησκευτική κοινότητα.

Ε. Η διασπορά και η διακρατικότητα των λαών της Μικράς Ασίας: τα εδάφη της μνήμης, η διασπορά, η διακρατική τουρκική κοινότητα

Το τελευταίο μέρος αναφέρεται στον 20ό αιώνα και την πιο πρόσφατη γεωγραφική εικόνα της διασποράς των προσφύγων και μεταναστών από το

έδαφος της σημερινής τουρκικής επικράτειας: Ελλήνων, Αρμενίων, Τούρκων, Κούρδων, Αλεβιτών, Ασσυροχαλδαίων. Όσον αφορά τον ελληνισμό, ουσιαστικό είναι το συμπέρασμα, που προκύπτει από το προγενέστερο ερευνητικό του έργο, ότι εντοπίζει διαφορά ανάμεσα στη διατήρηση της ταυτότητας και της μνήμης των «χαμένων πατρίδων» από τους απογόνους Μικρασιατών και Θρακών, σε σχέση με αυτή των Ποντίων και Καππαδοκών: οι πρώτοι διατηρούν τη μνήμη σε ελάχιστο ή συμβολικό βαθμό, ενώ οι δεύτεροι διατηρούν ισχυρό δεσμό ταυτότητας και μνήμης, μέσα από εκδηλώσεις, κατασκευές μνημείων κ.ά. (σσ. 373-374, 379-380). Σε άλλο σημείο (σσ. 384-387) τεκμηριώνει ότι στις παντοειδείς συλλογικές δραστηριότητες διατήρησης μνήμης στην Ελλάδα προηγούνται οι Πόντιοι, ακολουθούν οι Καππαδόκες και έπονται οι λοιποί Μικρασιάτες, εξηγώντας και τους λόγους, ή θέτοντας ανάλογα ερωτήματα.

Αναλύονται, επίσης, οι πολιτικές της μνήμης των Αρμενίων και της λήθης των Τούρκων και εξάιρεται το γεγονός ότι την ανθρωπινή γενοκτονία των Αρμενίων ακολούθησε η πολιτιστική γενοκτονία (σ. 402). Θεωρεί ότι το σύγχρονο τουρκικό κράτος δεν έχει ακόμα πετύχει πλήρως την εθνική του ενοποίηση γύρω από έναν κεμαλικό και σουνιτικό πυρήνα και ότι αυτό εμποδίζεται από τη διασπορά των ποικίλων μειονοτήτων (Κούρδων, Αλεβιτών, Ασσυροχαλδαίων) στην Ευρώπη και την Αμερική (για το θέμα αυτό, βλ. και τη βιβλιοκρισία Α. Ναυπλιώτης, «Soner Cagaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey. Who is a Turk?*», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 17 [2011], σσ. 343-346). Τέλος, διατυπώνει ερωτήματα για τη στάση της σύγχρονης Τουρκίας στο πλαίσιο της σύνδεσής της με την Ευρώπη.

Στον Επίλογο του βιβλίου ο συγγραφέας σχολιάζει τις ομοιότητες και διαφορές στον «τουρκοϊρανικό κόσμο», της ευρείας περιοχής των ασιατικών υψιπέδων που εκτείνονται από το Αιγαίο μέχρι την Κεντρική Ασία. Επισημαίνουμε την εκτίμησή του ότι ο κόσμος αυτός παρουσιάζει πολιτισμική ενότητα κατά τη μακρά διάρκεια, με δύο κυρίαρχες γλώσσες: την περσική της λογοτεχνίας και της διοίκησης καθώς και την τουρκική του στρατού και της άρχουσας τάξης, Αυτές οι δύο γλώσσες συνδέονταν με την αραβική, ως πολιτισμική γλώσσα της θρησκείας, της νομικής και της εκπαίδευσης.

Το πλούσιο υλικό του βιβλίου συμπληρώνεται με εξαιρετικούς πρωτότυπους χάρτες καθώς και χάρτες από τη διεθνή βιβλιογραφία (ενδεικτικό του γεωγραφικού προσανατολισμού του έργου), με πολλά παραστατικά διαγράμ-

ματα και σχέδια, με γλωσσάριο όρων και δύο ευρετήρια: γεωγραφικό και θεματικό. Η μετάφραση και η επιμέλεια έκδοσης του βιβλίου είναι άριστες, με ελάχιστες εξαιρέσεις, όπως π.χ. η λανθασμένη αναγραφή «Αλεξανδρούπολη» αντί «Αλεξάνδρεια» δύο φορές (σ. 333), και ο όρος «Θρακική (αντί Τραχεία) Κιλικία» (σ. 341).

Συμπερασματικά, ο όγκος του βιβλίου, καίτοι μεγάλος (σσ. 462) κρίνεται δυσανάλογα μικρός σε σχέση με το πυκνό περιεχόμενό του, που είναι πολυπλαπλάσιο σε έκταση και βάθος πληροφοριακού υλικού, θεωρητικών προσεγγίσεων και επιστημονικών προβληματισμών και αναζητήσεων. Προσφέρει, με επιστημονική εμβριδεια, μια διεισδυτική, όσο και εξονυχιστική στη λεπτομέρειά της, ανάλυση στην ανθρωπογεωγραφική εξέλιξη του μικρασιατικού χώρου και στο φαινόμενο της επιβολής εθνικής ομογένειας κατά τον 20ό αιώνα, με χρήση ποσοτικών και ποιοτικών στοιχείων. Λαοί, έθνη και φυλές, πολιτισμοί και γεωπολιτικές εξελίξεις τοποθετούνται στον χώρο και τον χρόνο, σε μια οπτική γενική, πληρέστατη, αλλά και λεπτομερή, κατά τρόπο ώστε να καλύπτεται πλήρως όλο το ανθρωπογεωγραφικό φάσμα, από την Αρχαιότητα έως σήμερα, σε έναν χώρο, που με επίκεντρο τη Μικρά Ασία, απλώνεται από τη Μεσόγειο και τα Βαλκάνια μέχρι την Κεντρική Ασία. Ο συγγραφέας ερευνά την ακρίβεια της ιστορικής λεπτομέρειας του συγκεκριμένου τόπου και χρόνου, για να διατυπώσει, με τον πλέον ενδεδειγμένο τρόπο, τις απαραίτητες γενικεύσεις και τα συμπεράσματά του στον ευρύ γεωγραφικό χώρο και στον χρόνο της μακράς διάρκειας. Επίσης, το βιβλίο προσφέρει ένα χρήσιμο άνοιγμα στη διεθνή βιβλιογραφία για τους ερευνητές, με το πλήθος και την ποικιλία προέλευσης των πηγών και βοηθητικών έργων που χρησιμοποιεί. Τέλος, με την ευκρινή και ρέουσα γραφή του, προσορίζεται όχι μόνο για τους ειδικούς επιστήμονες αλλά και για το ευρύ ελληνικό αναγνωστικό κοινό που ενδιαφέρεται για τα θέματα του ελληνισμού της Ανατολής και των ποικίλων λαών και εθνών της στο ευρασιατικό ανθρωπογεωγραφικό πλαίσιο.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΤΣΟΤΣΟΣ